

Л.Є.Азарова

СТАТУС ІМЕННИКІВ-ЮКСТАПОЗИТІВ

Словоскладення - це ділянка словотвору, яка розгортається переважно на певній синтагматичній осі. В історичному плані словоскладення розглядається як перший ступінь творення складних слів; другим ступенем є основокладання. Складні слова діляться на композити, юкстапозити й аббревіатури. Аналіз їх функціонування у мовленні не виявляє принципово нового перерозподілу між різними видами складних слів. Співвідношення цих слів у словниках і текстах виявилось усталеним: композитів - 5631, юкстапозитів - 628, аббревіатур - 292.

Мета цієї статті - виявити статус іменників-юкстапозитів в українській мові, який визначається єдністю тих основних ознак, що властиві названому розрядові іменників - номінативність, ідіоматичність, цільнооформленість.

Номінативність іменників-юкстапозитів. Ознака номінативності характерна для юкстапозитів як і для кожного іменника. Її не можна вважати єдиною категоріальною ознакою слова, тому що така ознака властива і словосполученням, бо «цілий ряд словосполучень мають риси лексичного поєднання» (1, 32).

Номінативність слова відрізняється від номінативності словосполучення своєю природою. Слово об'єктивно існує в мові з міцно закріпленим за ним номінативним значенням, яке реалізується в мовленні. Словосполучення виступає як номінативна одиниця в конкретній мовленнєвій ситуації; словосполучення може кожного разу створюватися заново (в різних комбінаціях) або повторюватися у випадках збігу поняттєвого значення в різночасовій ситуації. Слово відображає чітко визначене постійне поняття, закріплене в свідомості людей (хоч значення слова як знака в різні історичні періоди може переосмислюватися). Слово може набувати й іншого значення, може розширювати свою семантику або підлягати деєтимологізації (2, 18). За визначенням М.В.Щерби, словосполучення (крім фразеологічних одиниць) виходять за межі словникового складу мови: для них характерна належність до відповідних мовних утворень, які створюються в процесі користування мовою (3, 11). У процесі пізнання світу діапазон понять розширюється, відповідно розширюється й кіль-

кість слів, які відображають ці поняття шляхом утворення похідних від вже існуючих. Словосполучення відтворюють конкретні поєднання понять, що виникають у думці мовця в конкретній ситуації спілкування. Отже, слову властива постійна номінативність, яка виражається в чіткій закріпленості відповідного лексичного значення за відповідним словом. Номінативність словосполучень (не фразеологізмів) величина змінна (ситуативно зумовлена).

При порівнянні номінативності іменника-юкстапозита і стійких вільних словосполучень інтерес викликають апозитивні словосполучення. Постійне номінативне значення (здатність виражати одне і те ж поняття), властиве апозитивним словосполученням, з'являється тоді, коли вони починають уживатися в мові послідовно для вираження одного з понять, в одній же формі (переважно з фіксованим порядком компонентів). Стійке словосполучення апозитивного типу (як і будь-яке словосполучення) має однакову із словом (зокрема, у юкстапозитах) властивість постійної номінації, але на відміну від слова «характеризується дрібністю» (4, 153), розчленованістю номінації і цим відрізняється від іменника-юкстапозита, для якого характерна лексико-семантична єдність - цільність номінації.

Хоч апозитивні словосполучення є стійкими і відображають постійні поняття, вони все ж не мають свого *цільного* лексичного значення. Це граматично виявляється в тому, що прикладка в складі стійкого апозитивного словосполучення продовжує виконувати роль означення: *місто (яке?) - герой*. Такі стійкі апозитивні словосполучення функціонально мають нестійку форму і легко замінюються своїм еквівалентом - сполученням іменника з прикметником або діеприкметником: *цукор-рафінад - рафінований цукор* (5, 30). Таких утворень в мові чимало, і найбільш активними серед них є субстантивні структури «іменник+іменник». Зауважимо, іменники-юкстапозити як субстантивні утворення визначаються постійною номінацією, перебувають у стадії трансформації апозитивних стійких словосполучень у юкстапозити-іменники.

Іменники-юкстапозити, хоч і мають розчленований склад (компоненти представлені самостійними лексемами, що зберігають всі категоріальні ознаки іменників: рід, число, відмінок), усе ж в окремій групі іменників-юкстапозитів може втрачатись здатність

до змінювання першого компонента, наприклад: *Сапун-гора, Сапун-гори*. Це свідчення формальної цільнооформленості складноскладеного іменника, що характеризуються цільнооформленістю, структурно-семантичною єдністю, яка виявляється через відсутність синтаксичних відношень між компонентами і нездатністю підлягати лексичному і синтаксичному членуванню. Розчленованість структури іменників-юкстапозитів специфічна, вона не тяжіє до статусу слова і графічно виявляється в напівзлитому, дефісному написанні (*інженер-механік, повість-оповідання*), чим і підкреслюється зв'язок між елементами іменників-юкстапозитів як одиниць лексичного рівня. Отже, юкстапозити не тотожні з іншими мовними одиницями, наприклад, словосполученнями-фразеологізмами у реалізації номінативної функції на основі лексичного значення.

Ідіоматичність лексичного значення іменників-юкстапозитів. Під ідіоматичністю лексичного значення іменників-юкстапозитів розуміється неможливість абсолютного виведення лексичного значення юкстапозита із значень його складових компонентів. Окремі лексеми, вступаючи в лексико-граматичний зв'язок, утворюють нове слово з певним самостійним лексичним значенням. Так, юкстапозит *плаття-костюм* означає особливий вид верхнього жіночого одягу, але це не «*і плаття, і костюм*». Формування семантики юкстапозита мотивується взаємодією змісту компонентів. Означуваний цим юкстапозитом денотат справді складається з двох реалій, позначуваних самостійними лексемами, в нашому прикладі - лексемами "*плаття*" і "*костюм*". Як окреме слово, кожен компонент цього юкстапозита позначає окрему реалію: а) за призначенням (*плаття* - це предмет верхнього жіночого одягу); б) за специфікою покрою (*костюм* - верхній одяг, що складається із двох частин - жакета і штанів чи спідниці). Семантика юкстапозитів базується на мотивуванні змісту його складових компонентів, виникає внаслідок властивих їм лексико-семантичних відношень (5, 35).

Отже, ідіоматичність лексичного значення іменника-юкстапозита базується на подвійному мотивуванні: лексичне значення юкстапозита мотивується відношенням між його компонентами; відношення між компонентами мотивовані до певної міри лексичним значенням кожного з компонентів. Значення твірних компонентів відображає тільки загальний напрям

у лексичному значенні мотивованого юкстапозита. Значення його формується в словотворчому процесі і залежить від багатьох інших мовних і екстрамовних факторів, які словотвірною теорією можуть не враховуватись, бо в цьому випадку заявляє про себе ідіоматичність семантики юкстапозитів відповідно до їхньої функції за статусом слова. Ступінь ідіоматичності лексичного значення в різних групах їх може виявлятися залежно від особливостей мотивування лексичного значення.

У деяких випадках іменник-юкстапозит означає дещо більше, ніж те, що міститься у сукупності значень його компонентів. Ми поділяємо думку І.В. Панова, згідно з якою "слово як ціле майже завжди означає більше, ніж його частини. У слові ж ціле - це не лише утворення із частин, а ще й якась додаткова величина: $A+B+(X)$ " (6, 146). Це виразно спостерігається в ідіоматичності слів *плаття-костюм*, *плац-палатка*. Лексичне значення іменника-юкстапозита «*плаття-костюм*» ширше, ніж значення *плаття* і *костюм*.

В інших випадках ідіоматичність лексичного значення виражається в тому, що лексичне значення іменника-юкстапозита виводиться з метафоричної єдності його компонентів, що виникає внаслідок семантичної деактуалізації одного з компонентів (втрачається його власне лексичне значення), наприклад: *лампа-блискавка*. Цей юкстапозит засновано на метафоричному порівнянні: *яскраве світло - це блискавка*. Метафоричність юкстапозита можлива тільки в межах відношень, в які вступають компоненти, але само по собі кожне з цих слів («*лампа*» і «*блискавка*») неметафоричне.

Низький ступінь ідіоматичності лексичного значення простежується в тих словах, в яких між лексичним значенням іменника-юкстапозита і лексичним значенням його компонентів наявна більша безпосередня мотивованість.

У всіх вищерозглянутих випадках лексичне значення іменника-юкстапозита зумовлене відношеннями між лексичними значеннями компонентів іменника-юкстапозита, а не сумою лексичного значення компонентів.

Отже, можна вести мову про словоскладення в тих випадках, коли обидва елементи (їх може бути і більше) ототожнюються зі словами, що позначають самостійні предмети думки і не зовсім втратили своє попереднє значення. Ідіоматичність лексичного

значення як властивість лексико-граматичної єдності слів виражається їхньою цільнооформленістю.

Цільнооформленість іменників-юкстапозитів. Підтримуючи цей термін, використаний А.І. Смирницьким (3, 42), вважаємо, що характерна особливість юкстапозитів полягає у відсутності синтаксичних відношень між компонентами, в наявності одного основного наголосу, в закріпленні місцезнаходження компонентів і в смисловій єдності. Ми також беремо до уваги й погляд В.В.Виноградова, який вважає, що єдність слова організується перш за все його лексико-семантичним стрижнем, який є спільним для всіх форм. Саме тому критерій семантичної єдності є основною і обов'язковою ознакою іменника-юкстапозита.

Оскільки семантична єдність не може виражатись тільки морфологічною цільнооформленістю, ми розширюємо розуміння цільнооформленості слова (зокрема, юкстапозитів), охоплюючи цим поняттям і семантико-граматичну неподільність слова (в єдності цих двох сторін, бо, розглядаючи структуру слова з граматичного погляду, з'ясовується, що цільність і єдність слів виявляються значною мірою ілюзорними, а критерій семантичної єдності як ознака слова виявляється недостатньо чітким, особливо тоді, коли відсутні формальні критерії. Отже, під цільнооформленістю юкстапозитів розуміємо його семантичну й граматичну неподільність, що виражається в мові морфологічно й синтаксично. Семантична неподільність іменника-юкстапозита виражається через неможливість членування його на складові елементи без порушення змісту та використання кожного з них окремо. Наприклад, не можна значення юкстапозита *літак-винищувач* пояснити значенням одного з компонентів або значенням сполучення цих слів. У мові, однак, простежуються випадки, коли в значенні юкстапозитів вживається один з його компонентів. Наприклад, замість повного *льотчик-космонавт* використовується *космонавт*; натомість *лікар-хірург-хірург* (звичайно в тексті, що створює контекст для повного розуміння окремо вжитого компонента із значенням іменника-юкстапозита. У таких випадках функціонують самостійні слова, а не частина іменника-юкстапозита.

Використання слова, яке збігається з одним із компонентів іменника-юкстапозита, може пояснюватись двома обставинами:

1) частковим збігом за змістом - двох різних за структурою, значенням слів (окреме слово є складовою частиною іменника-юкстапозита, що має свою семантику й самостійне лексичне значення);

2) істотним збігом понять, виражених іменником-юкстапозитом та апозитивним словосполученням з таким самим набором компонентів (5, 43).

З викладеного вище випливають такі висновки:

Іменники-юкстапозити - це одиниці номінації - поряд із словосполученнями як синтаксичними одиницями і фразеологізмами, що дорівнюють лексичним одиницям.

Незважаючи на те, що іменники-юкстапозити, апозитивні словосполучення та іменні фразеологізми виконують одну й ту ж функцію номінації, вони відрізняються один від одного різним характером номінації.

Юкстапозити як і інші лексеми - це власне номінативні одиниці (одиниці «первісної» номінації); апозитивні словосполучення мають потенційну предикацію; іменні ж фразеологізми становлять одиниці «вторинної» номінації.

За характером номінації іменники-юкстапозити визначаються як лексичні одиниці із статусом слова.

Статус слова і характер номінації іменників-юкстапозитів проявляється з єдності трьох основних властивостей: а) постійної номінативності; б) ідіоматичності, ідентичності лексичного значення з денотатом; в) цільнооформленості, яка визначається можливістю відтворювання ідіоматичного лексичного значення у спілкуванні; г) в синонімічності одиниць з еліптичним уживанням (з одним більш істотним компонентом юкстапозитів), д) уживанням поряд з ними синонімів.

1. Мещанинов И.И. Общее языкознание.- Л., 1940.
2. Булаховский Л.А. Дезтимологизация в русском языке //Труды института русского языка.- М., 1949.- Т.1.
3. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове //Вопросы грамматического строя. - М., 1955.
4. Аничков И.Е. Об определении слова //Морфологическая структура слов в языках различных типов.- М.-Л., 1963.

5. Кочеткова Т.И. Сложносоставные имена существительные в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук.- М., 1983.
6. Панова А.А. Идеоматичность имен существительных и ее возникновение: Автореф. дис... канд. филол. наук.-Воронеж, 1977.

Г.В.Буткова

З ІСТОРІЇ СЛІВ “САТАНА”, “ПЕКЛО”, “СМЕРТЬ” І ЇМ СИНОНІМІЧНИХ

Джерела перших десятиліть ХІХ ст. відбивають багату фантазію українського народу - створення духів і напівдухів. Ними є русалки, мавки, польовики, домовики, нечиста сила або дідьки. Український народ змішав у своєму світогляді давній погляд на темну силу з християнськими образами чортів, і в народній фантазії виник новий тип темної демонської сили. Такою надприродною силою, що є незрозумілою для людини і сильнішою від неї, виступає *Сатана* - уявна надприродна істота, яку зображують у вигляді людини з козячими ногами, рогами, хвостом (1, 60): *Сатана зна, чим підштрикувати; молися богу, читай “Избави нас от лукавого”, то усе гаразд буде* (Кв.-Основ'яненко). У цьому контексті змальовано сутність двох уявних істот (Бога і Сатану), їх постійну боротьбу, а також стремління сатани навернути людину на гріх і, навпаки, намагання Бога врятувати людину і захистити її від злих сил.

Лексема *сатана* належить до давніх запозичень з грецької мови і була поширеною у давньоруській мові, а також у ст.-слов. *сотона*, церк.-слов. *сотона*, про що й засвідчують Осторомирово, Маріївське, Зографське євангеліє та Супральський рукопис. Форму *сатана* виводять від *сотона* і вважають вторинним пристосуванням до грецької форми (2, 565). На поширення її в літературному вжитку вказує активне використання форм із значенням суб'єктивної оцінки: пейоративності - *сатанюка*, здрібнілості - *сатаня*. У міфології, легендах на позначення поняття *сатана* існує багато інших назв, які тотожні за своїм значенням, однак відрізняються емоційно-експресивними відтінками. Ці назви широко представлені у творах письменників перших десятиліть